serne i konventionens artikel 17 opfyldt, når værnetingsklausulen anerkendes som gyldig i forholdet mellem afladeren og bortfragteren, og den tredjemand, som er ihændehaver af konnossementet, i henhold til den nationale ret, der finder anvendelse, ved at erhverve konnossementet er indtrådt i afladerens rettigheder og forpligtelser.

I sag 71/83

angående en anmodning, som Belgiens Hof van Cassatie i medfør af artikel 1 i protokollen af 3. juni 1971 vedrørende Domstolens fortolkning af konventionen af 27. september 1968 om retternes kompetence og om fuldbyrdelse af retsafgørelser i borgerlige sager, herunder handelssager, har indgivet til Domstolen for i den for nævnte ret verserende sag

1. PARTENREEDEREI MS. TILLY RUSS,

2. ERNEST RUSS,

mod

1. NV HAVEN- & VERVOERBEDRIJF NOVA,

2. NV GOEMINNE HOUT,

at opnå en præjudiciel afgørelse vedrørende fortolkningen af artikel 17, stk. 1, i konventionen af 27. september 1968,

har

DOMSTOLEN

sammensat af præsidenten Mackenzie Stuart, afdelingsformændene T. Koopmans, K. Bahlmann og Y. Galmot og dommerne P. Pescatore, A. O'Keeffe, G. Bosco, O. Due og U. Everling,

generaladvokat: Sir Gordon Slynn
justitssekretær: assisterende justitssekretær J. A. Pompe

afsagt følgende

DOM

Sagsfremstilling

De faktiske omstændigheder, retsforhandlingernes forløb og de indlæg, der er indgivet i henhold til artikel 20 i statutten vedrørende EØF-Domstolen, kan sammenfattes således:

I — De faktiske omstændigheder og retsforhandlingerne

Det belgiske aktieselskab »Goeminne Hout« havde af et amerikansk firma købt et parti træ, som af det tyske rederi »Partenreederei ms. Tilly Russ« skulle fragtes fra Toronto til Antwerpen. For søtransporten udstedte rederiets amerikanske agent konnossementerne CT 108 og CT 118 af 16. august 1976. Ved afleveringen af godset i Antwerpen den 7. september 1976 viste det sig imidlertid, at emballagen om to kolli var beskadiget, og at der manglede ca. 10 planker.

»Goeminne Hout« og dennes mandatar, »Haven- & Vervoerbedrijf Nova«, anlagde derefter erstatningssag for Rechtbank van Koophandel, Antwerpen, med påstand om betaling af 304 US dollars med rente. Sagsøgte, rederiet »Partenreederei ms. Tilly Russ« og Ernest Russ, påstod sagen afvist; de fremsatte den indsigelse, at der bag på konossementerne fandtes følgende klausul: »4e, Værneting for søgsmål i forbindelse med dette konnossement er retterne i Hamburg«, og at Rechtbank van Koophandel derfor savnede kompetence som følge af artikel 17 i konventionen af 27. september 1968. Rechtbank van Koophandel antog imidlertid, at den havde den fornødne kompetence, og i sin dom gav den sagsøgerne medhold.

Den 7. oktober 1981 stadfæstede Hof van Beroep, Antwerpen, dommen. Rederiet »Partenreederei ms. Tilly Russ« og Ernest Russ — herefter benævnt kassationsappellanterne — ankede derefter appelrettens afgørelse til kassation den 1. marts 1982. Belgiens Hof van Cassatie har fundet, at kassationsanbringendet rejser et fortolkningsspørgsmål vedrørende rækkevidden af artikel 17 i konventionen af 27. september 1968, og har besluttet at udsætte sagen, indtil Domstolen har truffet præjudiciel afgørelse af følgende spørgsmål:

»Kan det konossement, som af bortfragteren udleveres til afladeren, når de herfor almindeligt gældende sædvaner tages i betragtning, mellem parterne betragtes som 'en skriftlig aftale' eller en 'mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet' som nævnt i artikel 17 i konventionen af 27. september 1968 om retternes kompetence og om fuldbyrdelse af retsafgørelser i borgerlige sager, herunder handelssager, og gælder dette i bekræftende fald også i forhold til en tredjemand, der er indehaver af konnossementet?«

Hof van Cassatie's afgørelse er registreret på Domstolens justitskontor den 28. april 1983.

I medfør af artikel 5, stk. 1, i protokollen af 3. juni 1971 og artikel 20 i statutten

for EØF-Domstolen er der indgivet følgende skriftlige indlæg: den 5. juli 1983 af Kommissionen for De europæiske Fællesskaber ved ledende juridisk konsulent Erich Zimmermann, som befuldmægtiget, bistået af advokat Van Houtte, Bruxelles, den 14. juli 1983 af kassationsindstævnte, »Haven- & Vervoerbedrijf Nova« og »Goeminne Hout«, ved advokat Wijffels, Antwerpen, den 9. august 1983 af Den italienske Republiks regering ved Avvocato dello Stato O. Fiumara, som befuldmægtiget, og den 11. august 1983 af Det forenede Kongeriges regering ved J. D. Hoes, Treasury Solicitor's Department, som befuldmægtiget.

På grundlag af den refererende dommers rapport og efter at have hørt generaladvokaten har Domstolen besluttet at indlede den mundtlige forhandling uden forudgående bevisførelse.

II — Skriftlige indlæg for Domstolen

a) Indlæg fra kassationsindstævnte i hovedsagen

Kassationsindstævnte har indledningsvis henvist til Domstolens praksis vedrørende fortolkningen af artikel 17 i konventionen af 27. september 1968, herunder specielt dommene af 14. december 1976 (Salotti, sag 24/76, Sml. s. 1831, og Segoura, sag 25/76, Sml. s. 1851, samt generaladvokat Capotorti's forslag til afgørelse i sagerne). Domstolens praksis indebærer efter kassationsindstævntes opfattelse, at »den, der anvender almindelige forretningsbetingelser, ikke kan binde sin medkontrahent med en værnetingsklausul, der er indeholdt deri, når medkontrahenten ikke skriftligt har accepteret klausulen«. En værnetingsklausul kan således ikke have retsvirkning, medmindre sagens parter skriftligt har aftalt eller skriftligt har bekræftet den. Kassationsindstævnte har specielt henvist til, at parterne i den foreliggende sag er den tredjemand, der er indehaver af konnossementet, og bortfragteren.

Som en undtagelse fra reglen har Domstolen antaget, at klausulen kan være godkendt på anden måde end skriftligt, når parternes vedtagelse indgår som et led i et løbende forretningsforhold; i så fald ville det nemlig »stride mod god forretningsskik, såfremt den, der modtager bekræftelsen [1], benægtede værnetingsklausulens eksistens, også i det tilfælde hvor der ikke foreligger nogen skriftlig godkendelse fra hans side«. Herved har Domstolen henvist til teorien om retsmisbrug i kontraktsforhold; det ville således være udtryk for et misbrug at påberåbe sig den manglende skriftlige bekræftelse for at fragå en aftale, som klart er indgået.

Med hensyn til den ændring af artikel 17, som følger af koventionen af 9. oktober 1978 om kongeriget Danmarks. Irlands og Det forenede kongerige Storbritanniens og Nordirlands tiltrædelse af konventionen om retternes kompetence og om fuldbyrdelse af retsafgørelser i borgerlige sager, herunder handelssager, samt af protokollen vedrørende Domstolens fortolkning af denne konvention (EFT L 304, s. 1), har kassationsindstævnte anført, at den ikke kan have indvirkning eller betydning for besvarelsen af det præjudicielle spørgsmål, idet den endnu ikke er trådt i kraft. Den lempelse, der er indført, nemlig at en aftale om retternes kompetence inden for international handel skal være indgået »i

1 — O. a.: overført på det foreliggende sagsforhold er der tale om afladeren.

en form, der er anerkendt af sædvanen på dette område, og som parterne har eller burde have kendskab til«, kan ikke rokke ved det »absolutte krav om, at der skal føres bevis for parternes samstemmende vilje til at lade en værnetingsaftale i almindelige forretningsbetingelser være gældende«.

Med hensyn til konossementets retlige karakter har kassationsindstævnte anført, at konnossementet ikke er fragtaftalen. Efter de kassationsindstævntes opfattelse »kommer fragtaftalen i stand, når rederiet/bortfragteren forpligter sig til at fragte bestemte varer ad søvejen og afsenderen eller afladeren accepterer at betale en bestemt fragt herfor«, dvs. ved »booking«-en, der normalt sker pr. telex. På det tidspunkt transportbetingelserne aftales, drejer drøftelserne sig imidlertid aldrig om de værnetingsklausuler, der senere kan forekomme i konossementet.

Efter indgåelsen af fragtaftalen opfordres afladeren af agenten til at levere godset og modtager til gengæld en lasteseddel.

Agenten udleverer først et »ombordkonnossement« til afladeren, når godset — efter at være afleveret på kajen af afladeren — er indlastet i skibet, og der af styrmanden over for afladeren er kvitteret med en »mate's receipt«, som er et bevis for, at godset er modtaget om bord.

Sammenfattende har de kassationsindstævnte anført, at »konossementet i forholdet mellem afladeren og bortfragteren alene er et modtagelsesbevis og ikke en bekræftelse på andet end forpligtelsen til at fragte det aftalte gods og levere det på det aftalte bestemmelsessted«. Dette fremgår efter deres opfattelse i øvrigt også af retspraksis, nationale retsregler og den juridiske litteratur.

Konnossementet er heller ikke et bevis for fragtaftalen, medmindre det ligefrem er underskrevet af afladeren, hvilket sjældent er tilfældet. Det forhold, at betingelserne, herunder værnetingsklausulen, er trykt på bagsiden af konnossementet, kan forklares med, at afladeren ikke har mulighed for at forhandle om eller opnå ændringer i betingelserne, således som de er trykt på konnossementerne, samtidig med, at betingelserne ikke har været drøftet ved indgåelsen af fragtaftalen. Afladeren kan ikke nægte at acceptere betingelserne — af den simple grund, at godset på det tidspunkt, konnossementet udleveres, allerede er indlastet eller i det mindste befinder sig i rederiets besiddelse, og »ingen aflader i verden vil kunne tillade sig at lade sit gods udlosse og påføre skibet en forsinkelse, fordi han nægter at acceptere et konnossement, hvori der findes en værnetingsklausul, som ikke er aftalt«.

Efter de kassationsindstævntes opfattelse er dette udtryk for den historisk betingede kendsgerning, at rederne har søgt at opnå så mange rettigheder og ansvarsfraskrivelser som muligt. I denne sammenhæng har de indstævnte henvist til en artikel af Georges van Bladel med titlen »Connaissements et règles de La Haye« [Konnossementer og Haagreglerne], hvori det hedder, at »konnossementet er blevet et 'document of irresponsability' uden nogen som helst praktisk betydning, idet den eneste forpligtelse, der fortsat påhviler kaptajnen, er at indkassere fragten«, og at »bortfragterens retlige garanti fuldstændig ophørte«.

De kassationsindstævnte har dernæst henvist til, at ethvert konnossement

falder i to dele, en uudfyldt del, hvorpå fragtaftalen skal indføres, og en trykt del, som indeholder klausuler, der ensidigt er fastsat af rederiet og trykt på forhånd; kun den uudfyldte del har bevisvirkning, og selv denne del tjener kun som bevis, hvis modbevis ikke føres, jfr. Haag-reglernes artikel 3, regel 4; på dette grundlag har kassationsindstævnte anført, at konnossementet ikke »kan opfattes som bevis for, at de fortrykte klausuler i teksten er udtryk for en samstemmende vilje mellem afladeren og bortfragteren ved aftaleslutningen«.

I øvrigt gælder der efter deres opfattelse inden for den internationale søtransport ikke almindelige sædvaner om, at fortrykte klausuler i konnossementer skulle udgøre en mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet, mellem afladeren og bortfragteren. Dette må gælde så meget mere, som der til stadighed har været uenighed og tvist om klausulerne mellem de to kategorier af aftaleparter, hvilket efter de kassationsindstævntes opfattelse følger af en enig opfattelse i den juridiske litteratur og af en omfattende retspraksis.

De kassationsindstævnte har derefter behandlet spørgsmålet, om en værnetingsklausul, der på forhånd er trykt i et konnossement, kan betragtes som en skriftlig aftale mellem bortfragteren og den tredjemand, der har konnossementet i hænde. De har i denne forbindelse henvist til, at da konnossementet er omsætteligt i ubegrænset omfang, er der ofte end ikke et direkte forhold mellem afladeren og den konnossementsindehaver, der modtager godset. Dette indebærer, at betingelsen i artikel 17 i konventionen af 27. september 1968 om, at der skal foreligge en samstemmende vilje mellem sagens parter, ikke er opfyldt, idet den tredjemand, der er indehaver af konnossementet, på intet tidspunkt har haft den mindste anledning til at give udtryk for sin accept af nogen som helst værnetingsklausul. Desuden kan det ikke i fuld alvor hævdes, at der foreligger et fast kontraktsforhold mellem konnossementsindehaverne og rederne; det eneste forretningsforhold, som overdragelsen af konnossementet indebærer, er forholdet mellem køberen og den sælger, af hvem køberen modtager konnossementet. Der foreligger således intet forhold mellem den tredjemand, der er indehaver af konnossementet, og bortfragteren, som kunne give grundlag for at antage, at den tredjemand, der har fået konnossementet overdraget — for så vidt angår de klausuler, der på forhånd er trykt på konnossementerne — i strid med god forretningsskik fragår en påviselig viljesoverensstemmelse mellem ham og rederiet.

Om de konnossementer, sagen angår, har de kassationsindstævnte anført, at de er udstedt efter indgåelsen af fragtaftalen, efter at godset er lastet i en fjerntliggende havn, og uden at de er underskrevet af afladeren. Et sådant dokument kan derfor ikke være bevis for en udtrykkelig accept af værnetingsklausulen fra afladerens side. Endnu mindre kan den tredjemand, der har konnossementet i hænde, være bundet af en sådan klausul.

I øvrigt bestemmes det ikke i værnetingsklausulen, at den udenlandske domstol er forpligtet til at lægge den belgiske sølovs artikel 91 til grund, hvilket medfører, at den retsbeskyttelse, som konnossementsindehaveren må kunne stole på, bortfalder. På denne måde kan konventionens artikel 17 misbruges af rederierne, idet de ved hjælp af klausuler, der på forhånd er trykt på konnossementet, kan skaffe sig ret til at bringe bestemmelser, der er ugyldige efter

belgisk ret, i anvendelse på gods med Antwerpen som bestemmelseshavn.

Endelig har de kassationsindstævnte forelagt Domstolen uddrag af juridisk litteratur fra en lang række lande, som efter deres opfattelse viser, at værnetingsklausuler i konnossementer »efter almindeligt anerkendte sædvaner under ingen omstændigheder kan anses for at være gyldige«.

b) Indlæg fra den italienske regering

Den italienske regering har med hensyn til det første spørgsmål anført, at det følger af Domstolens praksis, at »det krav om skriftlighed, som opstilles i konventionens artikel 17, skal sikre, at parternes samstemmende vilje, når de ved en kompetencevedtagelse fraviger de almindelige kompetenceregler i konventionens artikler 2, 5 og 6, udtrykkes klart og præcist, og at den faktisk har været til stede«. Hvis en sådan klausul har et entydigt indhold, og hvis parterne uden vanskeligheder kan få kendskab til den — hvorved bemærkes, at konstateringen af, at dette er tilfældet, naturligvis skal foretages af den nationale retsinstans — må den betragtes som svarende til den skriftlige aftale, der omhandles i Bruxelleskonventionens artikel 17. Konnossementet er nemlig efter den italienske regerings opfattelse et bevis for ejendomsretten til godset og et dokument, der indeholder et bevis for fragtaftalen. Det udstedes i to originaleksemplarer, hvoraf det ene underskrives af afladeren eller dennes repræsentant og det andet af bortfragteren; det udleveres til afladeren og kan normalt overdrages. Der foreligger således en samstemmende vilje mellem parterne, ligesom aftalen også underskrives af parterne.

Det andet spørgsmål angår en situation, som har visse lighedspunkter med den, der forelå i sag 201/82 (dom af 14. 7. 1983, Gerling Konzern, Sml. s. 2503). Sagen angik en forsikringsaftale, og Domstolen udtalte, at konventionens artikel 17 ved kravet om skriftlighed inter partes hverken til formål eller følge, at en ved et tredjemandsløfte i kontrakten begunstiget tredjemands adgang til under en tvist mod forsikringsgiveren at påberåbe sig den til hans fordel vedtagne værnetingsklausul er betinget af et lignende krav om skriftlighed.

I henhold til en sådan kontrakt, der er indgået til fordel for en tredjemand, erhverver den tredjemand, der vil påberåbe sig vedtagelsen, uden nogen form for accept og alene på grundlag af aftalen mellem parterne de rettigheder, der følger af kontrakten.

Den samme løsning bør antages for det tilfælde, at en tredjemand er konnossementsindehaver, idet denne — fra det tidspunkt konnossementet overdrages til ham — kan udøve den ret, der følger af dokumentet, og også er underkastet de forpligtelser og begrænsninger, der følger af det, ganske vist på betingelse af, at de klart og uden mulighed for vildfarelse fremgår af selve dokumentets ordlyd.

Den italienske regering har derfor foreslået, at Cour de cassation's spørgsmål besvares således:

»a) En værnetingsklausul i et konnossement kan betragtes som en skriftlig aftale som omhandlet i Bruxelleskonventionens artikel 17, såfremt klausulens indhold er klart, præcist og utvetydigt.

b) Når klausulen er gyldig mellem de parter, der har vedtaget den, har den

også gyldighed for en tredjemand, der er indehaver af konnossementet.«

c) Indlæg fra Det forenede Kongeriges regering

Det forenede Kongeriges regering har anmodet om, at sagen pådømmes af Domstolens plenum.

Om det første spørgsmål har Det forenede Kongeriges regering anført, at den opfattelse, Hof van Beroep, Antwerpen, har givet udtryk for, nemlig at »et konnossement hovedsagelig må betragtes som et modtagelsesbevis for det gods, der skal fragtes«, er i strid med konnossementets karakter og formål i den internationale handel. Den internationale handel ville lide skade, hvis ikke alle klausuler, der udtrykkeligt er optaget i konnossementet, blev tillagt fuld retsvirkning, ikke alene i forholdet mellem de oprindelige parter, bortfragteren og afladeren, men også i forholdet til den tredjemand, som konnossementet er overdraget til.

Et konnossement er ikke alene en kvittering for det gods, bortfragteren har modtaget, men er også en kontrakt, der indeholder vilkårene for befordringen, og et adkomstdokument. Dette kan påvises under henvisning til den internationale konvention om konnossementer, som blev undertegnet i Bruxelles den 25. august 1924, og som sædvanligt omtales som »Haag-reglerne«, særlig artikel I, litra b), artikel III, litra c), og artiklerne V og VI.

Et konnossement kan kun opfylde sin dobbeltfunktion »som et dokument, hvis overdragelse indebærer en overførsel af rettighederne og forpligtelserne ifølge fragtaftalen, og som et adkomstdokument for det gods, konnossementsklausulerne gælder for, hvis det i den interationale handel anses for at indeholde alle kontraktsvilkårene, og hvis disse vilkår gives fuld retsvirkning«. Der kan i praksis ikke i forbindelse med konnossementer være tale om at udstede et yderligere dokument, som skulle indeholde en nærmere aftale mellem parterne, f.eks. en udtrykkelig accept af en værnetingsklausul. Der kan i øvrigt ikke påvises noget konsekvent grundlag for at sondre mellem værnetingsklausuler i konnossementer og andre konnossementsklausuler. Dette gælder så meget mere som forumvalget kan været en væsentlig forudsætning for at fastslå betydningen af en række andre klausuler i konnossementet. Eksempelvis kan en klausul om, at de engelske domstole skal have kompetencen, netop være begrundet i, at den fortolkning, som de engelske domstole anlægger af bestemte søretlige begreber, er velkendt i kredse, der beskæftiger sig med søtransport.

Det forenede Kongeriges regering har erkendt, at spørgsmålet om, hvorvidt konnossementet bør betragtes som en mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet, og ikke som en egentlig skriftlig aftale, endnu ikke er endelig afgjort i Det forenede Kongeriges juridiske litteratur. Dette kan imidlertid ikke afsvække den netop fremførte argumentation, idet begge muligheder anerkendes i Bruxelleskonventionens artikel 17. Desuden følger det af artikel 10 i Haag-reglerne, at et konnossement enten er en skriftlig aftale eller en aftale, der er skriftligt bekræftet.

For det tilfælde, at denne fortolkning ikke måtte blive lagt til grund, har Det forenede Kongeriges regering henledt Domstolens opmærksomhed på den ændring af artikel 17, der følger af 1978-konventionen. Når den træder i kraft, vil det være hævet over enhver tvivl, at en værnetingsaftale i et konnossement op-

fylder konventionens formkrav. I denne forbindelse har regeringen ligeledes påpeget, at »almindeligt gældende sædvaner« på dette område udtrykkeligt nævnes i det præjudicielle spørgsmål.

Om det andet spørgsmål har Det forenede Kongeriges regering anført, at det i kontraktsretten er et grundlæggende princip, at den, der indtræder i en kontrakt, også indtræder i de vilkår, der var gældende for den oprindelige kontraktspart, han afleder sin ret fra. Heraf følger, at en værnetingsklausul, der var bindende for de oprindelige kontraktsparter, også er bindende for deres successorer, så meget mere som et konnossement er frit overdrageligt. Da det i øvrigt er utvivlsomt, at bortfragteren ikke kan medvirke ved en overdragelse af konnossementet fra én indehaver til en anden, ville en afgørelse, der gik ud på, at værnetingsklausuler i konnossementer ikke kunne håndhæves, indebære, at bortfragterne ikke kunne fæste lid til en i øvrigt bindende vedtagelse om at tillægge bestemte domstole kompetencen.

Efter en gennemgang af Domstolens praksis har Det forenede Kongeriges regering anført, at det ganske vist står fast, at Domstolen anlægger en streng fortolkning af artikel 17, og at dette princip i øvrigt ikke kan drages i tvivl, men at der er tale om en streng fortolkning af de formelle betingelser for en værnetingsklausuls gyldighed. I denne forbindelse har regeringen fremhævet den betydning, det har for parterne, at de i forretningsforhold kan vedtage et værneting. Det har derfor særlig stor betydning, at Domstolen fortolker artikel 17 på baggrund af de faktiske erhvervsforhold, hvilket også P. Jenard udtrykkeligt har henvist til i sin rapport om konventionen. Artikel 17 ville imidlertid miste en stor del af sin betydning i forretningsforhold, hvis den tredjemand, der er indehaver af konnossementet, ikke var bundet af værnetingsklausulen. Nu fremgår det ganske vist af artikel 17's ordlyd, at parterne skal forstås som sagens parter, og at det er disse, der skal have indgået værnetingsaftalen, men artikel 17 tvinger ikke til at antage, at parterne skal have vedtaget klausulen *indbyrdes,* og der ses ikke at være noget til hinder for, at den opfyldes ved en eller flere tredjemænds indtræden. I øvrigt har Domstolen allerede med hensyn til forsikringsaftaler udtalt sig i denne retning i sin dom i Gerling Konzern-sagen, særlig i præmis 18.

Til støtte for sit synspunkt har Det forenede Kongeriges regering endelig henvist til artiklerne 8 og 9 i 1978-konventionen, hvorefter en værnetingsklausul i en skadesforsikringsaftale for varer under transport er gyldig; da der med hensyn til sælgerens forpligtelser gælder tilsvarende principper et konnossement som for en forsikringsaftale, ville det have skadelig indvirkning på den internationale handel, hvis en værnetingsklausul i et konnossement ikke også var gyldig i medfør af Bruxelles-konventionen af 1968.

Sammenfattende har Det forenede Kongeriges regering anført, at »en værnetingsaftale i et konnossement opfylder formkravene i artikel 17, såvel i forholdet mellem de oprindelige parter som i forhold til den tredjemand, der er indehaver af konnossementet«.

d) Indlæg fra Kommissionen

Kommissionen har indledningsvis anført, at de præjudicielle spørgsmål ikke vedrører den ubestridte forrang, Bruxelles-

konventionen har frem for nationale kompetenceregler, specielt artikel 91 i [den belgiske] handelslovbogs anden bog (reglerne om søtransport og transport ad indre vandveje). I de belgiske domstoles praksis har denne forrang ligget fast siden september 1976, men samtidig har praksis været, at værnetingsklausuler i konnossementer ikke anerkendes. Begrundelsen herfor har været, at de ikke opfylder betingelserne i Bruxelles-konventionens artikel 17.

Kommissionen har i lighed med sagsøgerne i hovedsagen anført, at det af Domstolens praksis følger, at artikel 17 skal fortolkes strengt, og at dette må gælde så meget mere for værnetingsklausuler i konnossementer, som det aftalte værneting i almindelighed er retterne på rederiets hjemsted, dvs. et værneting, der i de fleste tilfælde ikke har nærmere forbindelse med befordringen og dermed med sagen.

Kommissionen har tilføjet, at fortolkningen af artikel 17 — i modsætning til, hvad Hof van Cassatie forudsætter — overhovedet ikke bør ske på baggrund af »almindeligt gældende sædvaner« på det pågældende område. En aftale, der formodes at foreligge i medfør af sædvaner, er ikke en aftale i artikel 17's forstand, idet der hertil kræves en klar og præcis accept. De strenge formkrav — en skriftlig aftale eller en mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet — kan ikke lempes under påberåbelse af sædvane, og de bør fortolkes selvstændigt uden hensyn til sædvaner. Forhandlingerne om tiltrædelseskonventionen af 1978 viser i øvrigt, at artikel 17 ikke giver mulighed for at godtgøre en aftale under henvisning til sædvane. Artiklen blev nemlig udvidet med en bestemmelse om, at det »inden for international handel« er tilstrækkeligt, at aftalen indgås »i en form, der er anerkendt af sædvanen på dette område, og som parterne har eller burde have kendskab til«. Tiltrædelseskonventionen af 1978 er imidlertid endnu ikke tråd i kraft.

Efter en omtale af konnossements retlige karakter har Kommissionen anført, at der er tale om et dokument, der anvendes overalt i søtransporten. Det udstedes af bortfragteren og er »et bevis for, at der er indgået en aftale mellem afladeren og bortfragteren, hvorimod det ikke udgør selve aftalen«. Konnossementet er ofte en mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet som omhandlet i konventionens artikel 17. Man må derfor lægge de retningslinjer, Domstolen har opstillet i sagerne Segoura og Salotti, til grund. Under henvisning til, at afladeren næsten undtagelsesfrit ikke kender konnossementsvilkårene på det tidspunkt, fragtaftalen indgås, har Kommissionen anført, at værnetingsklausulen kun er gyldig i artikel 17's forstand, hvis afladeren udtrykkeligt og skriftligt har accepteret den. I praksis underskriver afladeren imidlertid sjældent konnossementet, og i det foreliggende tilfælde gjorde han det i øvrigt ikke.

For at værnetingsklausulen skal være gyldig i henhold til konventionens artikel 17, er det derfor nødvendigt, at parterne enten skriver under på konnossementets bagside, hvor klausulen er trykt, eller skriver under på forsiden og samtidig udtrykkeligt giver udtryk for deres vilje til at acceptere alle klausulerne og vilkårene i konnossementet. Kun i undtagelsestilfælde, hvor der består et løbende forretningsforhold mellem afladeren og

bortfragteren, ville det stride mod god forretningsskik, hvis afladeren »benægtede værnetingsklausulens aksistens, også i det tilfælde, hvor der ikke foreligger nogen skriftlig godkendelse fra hans side« (jfr. Segoura-dommen).

Med hensyn til det andet spørgsmål har, Kommissionen omtalt forskellige synspunkter:

1. Konnossementet kan betragtes som et negotiabelt dokument, som kan stilles til sikkerhed, og som repræsenterer ejendomsretten til godset. I dette tilfælde kræver hensynet til omsætningen, at de konnossementsbestemmelser, der er bindende for afladeren, også kan gøres gældende over for den tredjemand, der er konnossementsindehaver. Værnetingsklausulen er imidlertid ikke en »aftale« som omhandlet i konventionens artikel 17.

2. Værnetingsklausulen kan betragtes som en kontraktsklausul. Hvis konnossementet underskrives af den tredjemand, der er konnossementsindehaver, er værnetingsklausulen i så fald gyldig i henhold til artikel 17 på samme vilkår som omtalt under gennemgangen af det første spørgsmål. For det tilfælde, at tredjemand, der er konnossementsindehaver, ikke har underskrevet konnossementet, er der i de nationale retssystemer fremsat forskellige teorier til støtte for, at konnossementsindehaveren på et kontraktsretligt grundlag er bundet af klausulerne. Det må påhvile den nationale domstol at afgøre, om der på grundlag af én af følgende teorier, som Kommissionen har omtalt, kan siges at foreligge et kontraktsretligt grundlag.

   — Overdragelsesteorien, dvs. teorien om, at afladeren overdrager sine rettigheder og forpligtelser til konnossementsindehaveren. Denne opfattelse har været gjort til genstand for udbredt kritik, idet de hævdes, at konnossementsindehaveren handler i medfør af en selvstændig ret og ikke som indtrådt i afladerens ret, og at han ikke kan gøre afladerens indsigelser gældende. Hvis den nationale ret lægger denne teori til grund, finder værnetingsklausulen imidlertid anvendelse i medfør af artikel 17 over for konnossementsindehaveren, under forudsætning af at den gælder over for afladeren, og overdragelsen kontraktsretligt er gyldig.

   — Teorien om den stiltiende aftale, dvs. teorien om, at den omstændighed, at konnossementsindehaveren kræver godset udleveret, er en accept af bortfragterens tilbud. En sådan aftale, som hverken er skriftligt bekræftet eller accepteret af konnossementsindehaveren, opfylder imidlertid under ingen omstændigheder kraverne i artikel 17.

   — Teorien om, at klausulen er en tredjemandsaftale, dvs. teorien om, at konnossementet indeholder klausulser, som afladeren har accepteret til fordel for konnossementsindehaveren. I så fald vil indehaveren kunne påberåbe sig værnetingsklausulen, men den vil ikke kunne gøres gældende imod ham, hvis han vælger at give møde for den domstol, der har kompetencen i medfør af Bruxelleskonventionens artikler 2, 5 og 6.

Sammenfattende har Kommissionen anført, at de spørgsmål, Hof van Cassatie har stillet, bør besvares som følger:

»Spørgsmål 1

Det konnossement, som bortfragteren udleverer til afladeren, kan i forholdet

mellem disse parter betragtes som en 'aftale ... der er skriftligt bekræftet' som omhandlet i artikel 17. Værnetingsklausulen er gyldig, hvis parterne har underskrevet konnossementet. Hvis værnetingsklausulen findes i de almindelige betingelser, skal afladeren udtrykkeligt og skriftligt have accepteret dem. I ordlyden af det konnossement, parterne har underskrevet, skal der findes en udtrykkelig henvisning til de almindelige betingelser. Hvis der imidlertid mellem bortfragteren og afladeren består et løbende forretningsforhold, som i sin helhed er undergivet vilkårene i bortfragterens konnossement, finder værnetingsklausulen anvendelse, selv hvis den ikke er accepteret skriftligt.

Spørgsmål 2

Det konnossement, som bortfragteren udleverer til afladeren, kan over for den tredjemand, der er indehaver af konnossementet, kun betragtes som en i artikel 17 omhandlet 'aftale ... der er skriftligt bekræftet', hvis tredjemanden ifølge de nationale retsregler, der finder anvendelse, er bundet af en aftale med bortfragteren, og konnossementet som en skriftlig bekræftelse af denne aftale opfylder formkravene i artikel 17.«

III — Mundtlig forhandling

Sagsøgte i hovedsagen ved advokat Wijffels, den italienske regering ved Fiumara, Det forenede Kongeriges regering ved advokat Donaldson og Muttukumaru og Kommissionen for De europæiske Fællesskaber ved professor Van Houtte og Zimmermann har afgivet mundtlige indlæg og besvaret Domstolens spørgsmål i retsmødet den 31. januar 1983.

Den italienske regering har nuanceret sin stillingtagen til det første spørgsmål. Efter at have fremhævet, at konnossementet efter dens opfattelse er et dokument, der beviser, at der foreligger en transportaftale, og samtidig et adkomstdokument, som repræsenterer varerne, har den anført, at værnetingsklausulen så at sige er en mundtlig klausul, som er skriftligt bekræftet, såfremt den er forsynet med underskrift af den part, mod hvem klausulen påberåbes. Endelig er en sådan klausul en del af kontraktens almindelige betingelser. Den italienske regering har følgelig anført, at hvis disse betingelser er opfyldt, dvs. at værnetingsklausulen er en mundtlig klausul, som er skriftligt bekræftet og underskrevet enten af afladeren eller af bortfragterens befuldmægtigede, og at den er en af kontraktens almindelige betingelser, kan den være i overensstemmelse med artikel 17 i Bruxelles-koventionen. Ifølge den italienske regering kan imidlertid kun den nationale domstol afgøre, om der foreligger en faktisk underskrift i den ovenfor præciserede betydning, og hvorledes klausulen er indsat i konnossementet.

Den britiske regering har anført, at der er tale om et fundamentalt spørgsmål, i det væsentlige fordi værnetingsvalget kan føre til forskellige løsninger. Da dette valg er af afgørende betydning for den internationale handel, skal parterne være forpligtet til at respektere dette valg. Der er altså ifølge den britiske regering ikke blot tale om et retspolitisk spørgsmål.

Med hensyn til den belgiske Hof van Cassatie's første spørgsmål er den britiske regering af den opfattelse, at det

bør begrænses. Spørgsmålet bør således ikke angå konnossementet, men kun værnetingsklausulen, og spørgsmålet bør affattes således: Er denne værnetingsklausul blevet gentaget i konnossementet på en måde, som viser, at der virkelig er en aftale mellem parterne, også når man anvender principper om redelighed i handelsforhold? Ifølge den britiske regering afhænger svaret på et sådant spørgsmål af de nøjagtige faktiske omstændigheder, som mangler i det foreliggende tilfælde. Ifølge den britiske regering er det derfor kun den nationale domstol, der er i stand til på grundlag af de nøjagtige faktiske omstændigheder at tage stilling til konnossementets art. Og først derefter i anden etape bliver der tale om at anvende fællesskabsretten. Den britiske regering er således af den opfattelse, at der ikke kan gives et generelt svar på det første spørgsmål fordi der kan tænkes flere forskellige faktiske omstændigheder.

Generaladvokaten har fremsat forslag til afgørelse i retsmødet den 21. marts 1984.

Præmisser

1 Ved kendelse af 8. april 1983, indgået til Domstolens justitskontor den 28. april 1983, har Belgiens Hof van Cassatie i medfør af protokollen af 3. juni 1971 vedrørende Domstolens fortolkning af konventionen af 27. september 1968 om retternes kompetence og om fuldbyrdelse af retsafgørelser i borgerlige sager, herunder handelssager (herefter benævnt konventionen), stillet et præjudicielt spørgsmål vedrørende fortolkningen af denne konventions artikel 17.

2 Spørgsmålet er blevet rejst under en sag mellem det belgiske aktieselskab »Goeminne Hout« (herefter benævnt sagsøgeren) og det tyske rederi »Partenreederei ms. Tilly Russ« og Ernest Russ, begge Hamburg (herefter benævnt Tilly Russ) vedrørende gyldigheden af en værnetingsklausul i konnossementerne CT 108 og CT 118 af 16. august 1976. Det fremgår af sagens akter, at disse konnossementer er udarbejdet af Tolmar International Inc., Cleveland, som agent for Europe Canada Lakes Line Ernest Russ North America, Inc., Chicago, for fortfragteren til afladerens ordre, nemlig American Lumber International Inc., Union City, Pennsylvania, og at sagsøgeren er anført som »notify party« og »Tilly Russ« som »exporting carrier«.

3 Ved afleveringen af godset i Antwerpen den 7. september 1976 var emballagen om to kolli beskadiget, og der manglede ca. 10 planker, og sagsøgeren krævede derfor 304 US $ i erstatning ved Rechtbank van Koophandel i Antwerpen.

4 Tilly Russ rejste indsigelse om, at retten i Antwerpen var inkompetent, og henviste til en værnetingsklausul bag på hver af de pågældende konnossementer, hvorefter »any dispute arising under this bill of lading shall be decided by the Hamburg courts« (værneting for søgsmål i forbindelse med dette konnossement er retterne i Hamburg).

5 Retten i Antwerpen erklærede sig imidlertid kompetent ved dom af 31. oktober 1978 og gav Goeminne Hout medhold i dets krav; da Hof van Beroep, Antwerpen, stadfæstede denne dom den 7. oktober 1981, ankede Tilly Russ den 1. marts 1982 denne rets afgørelse til kassation.

6 På denne baggrund har Hof van Cassatie stillet følgende præjudicielle spørgsmål:

»Kan det konnossement, som af bortfragteren udleveres til afladeren, når de herfor almindeligt gældende sædvaner tages i betragtning, mellem parterne betragtes som en 'skriftlig aftale' eller en 'mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet' som nævnt i artikel 17 i konventionen af 27. september 1968 om retternes kompetence og om fuldbyrdelse af retsafgørelser i borgerlige sager, herunder handelssager, og gælder dette i bekræftende fald også i forhold til en tredjemand, der er indehaver af konnosementet?«

7 Dette spørgsmål må forstås således, at det går ud på, om værnetingsklausulen i konnossementerne opfylder betingelserne i konventionens artikel 17 med hensyn til for det første forholdet mellem afladeren og bortfragteren og for det andet mellem bortfragteren og den tredjemand, der er indehaver af konnosementet.

Spørgsmålets første del

8 Ifølge sagsøgeren og Kommissionen for De europæiske Fællesskaber skal konventionens artikel 17 fortolkes således, at når en værnetingsklausul ikke

udtrykkeligt er accepteret af afladeren og bortfragteren, er den ikke gyldig i denne bestemmelses forstand.

9 Kommissionen har imidlertid tilføjet, at selv hvis en sådan værnetingsklausul ikke er underskrevet af afladeren, kan den alligevel være gyldig i henhold til konventionens artikel 17, såfremt der mellem parterne består et løbende forretningsforhold.

10 Den italienske regering har anført, at et konnossement er et dokument, som beviser, at der foreligger en transportaftale, og at værnetingsklausulen således er en mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet. Hvis denne er underskrevet af den part, mod hvem den påberåbes, og er en del af kontraktens almindelige betingelser, kan den være i overenstemmelse med konventionens artikel 17. Imidlertid tilkommer det ifølge den italienske regering den nationale domstol at tage stilling til, om der foreligger en underskrift i ovennævnte forstand, og under hvilke omstændigheder værnetingsklausulen er blevet indsat i konnossementet.

11 Under retsmødet har den britiske regering fremhævet, at det rejste spørgsmål er af fundamental betydning, og den har foreslået, at den nationale domstols spørgsmål omformuleres således: Er værnetingsklausulen gentaget i konnossementet på en sådan måde, at det er muligt at påvise, at der virkelig er en aftale mellem parterne, også når man anvender principperne om redelighed i handelsforhold? Det er ifølge den britiske regering kun muligt at besvare dette spørgsmål, hvis man kender de nøjagtige faktiske omstændigheder i hovedsagen; da disse imidlertid ikke er blevet nøjere fastslået, bør det første spørgsmål ikke besvares generelt, da der er flere muligheder, men det bør overlades til den nationale domstol at give det nøjagtige svar på grundlag af konnossementets art.

12 Det må først bemærkes, at artikel 17, stk. 1 i den nugældende konvention bestemmer, at »såfremt parterne i tilfælde, hvor mindst én af dem har bopæl på en kontraherende stats område, ved en skriftlig aftale eller ved en mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet, har vedtaget, at en ret eller

retterne i en kontraherende stat skal være kompetente til at påkende allerede opståede tvister eller fremtidige tvister i anledning af et bestemt retsforhold, er alene denne ret eller retterne i den pågældende stat kompetente«.

13 Konventionens artikel 17 kan således kun finde anvendelse, såfremt mindst én af parterne har bopæl på en kontraherende medlemsstats område, hvilket det tilkommer den nationale domstol at fastslå.

14 Som Domstolen har statueret i dommene af 14. december 1976 (Salotti, sag 24/76, Sml. s. 1831, og Segoura, sag 25/76, Sml. s. 1851) og af 6. maj 1980 (Porta-Leasing, sag 784/79, Sml. s. 1517), skal de betingelser, som artikel 17 stiller for værnetingsklausulers gyldighed, fortolkes strengt, idet artiklen har til formål at sikre, at parternes samstemmende vilje til en sådan klausul, der ved en værnetingsvedtagelse fraviger de almindelige værnetingsregler i konventionens artikler 2, 5 og 6, faktisk har været til stede og kommer klart og præcist til udtryk.

15 Ved afgørelsen af, om de i artikel 17 stillede betingelser er opfyldt, må det undersøges særskilt, om parternes samstemmende vilje til værnetingsklausulen er udtrykt i form af en skriftlig aftale eller i form af en mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet.

16 For det første må det konstateres, at når der er tale om en værnetingsklausul, der findes i trykte betingelser på et konnossement, som er underskrevet af bortfragteren, er betingelsen om en »skriftlig aftale« i konventionens artikel 17 kun opfyldt, hvis afladeren skriftligt har udtrykt sit samtykke til de betingelser, som omfatter denne klausul, enten på det pågældende dokument selv eller i et særskilt dokument. Det må tilføjes, at en værnetingsklausul, der blot er trykt på bagsiden af konnossementsformularen, ikke opfylder kravene i konventionens artikel 17, da der ved denne fremgangsmåde ikke gives nogen garanti for, at den anden part faktisk har samtykket i den klausul, der fraviger konventionens almindelige værnetingsregler.

17 For det andet må det konstateres, at hvis det godtgøres, at værnetingsklausulen i de på et konnossement trykte betingelser har været genstand for en tidligere mundtlig aftale mellem parterne, som udtrykkeligt vedrører værnetingsklausulen, og som det af bortfragteren underskrevne konnossement må anses for at være den skriftlige bekræftelse af, opfylder klausulen betingelserne i konventionens artikel 17, selv hvis den ikke er underskrevet af afladeren og følgelig kun bærer bortfragterens underskrift. Således imødekommes ikke blot ordlyden af artikel 17, som udtrykkeligt nævner muligheden for en mundtlig aftale, der er skriftligt bekræftet, men ligeledes dens formål, som er at sikre, at parternes samstemmende vilje faktisk har været til stede.

18 Endelig kan en sådan værnetingsklausul, som ikke er underskrevet af afladeren, stadig opfylde kravene i konventionens artikel 17, selv hvis der ikke foreligger en tidligere mundtlig aftale om samme klausul, dog på betingelse af, at udfærdigelsen af konnossementet indgår i et løbende forretningsforhold mellem afladeren og bortfragteren, og for så vidt det herved fremgår, at dette forhold i sin helhed reguleres af den bekræftende kontrahents, i dette tilfælde bortfragterens, almindelige forretningsbetingelser, som indeholder en værnetingsklausul, (se ovennævnte Segoura-dom), og konnossementerne alle er udarbejdet på fortrykte blanketter, som systematisk indeholder en sådan værnetingsklausul. Under disse omstændigheder ville det nemlig stride mod god forretningsskik at benægte værnetingsklausulens eksistens.

19 Første del af det stillede spørgsmål må derfor besvares således, at en værnetingsklausul, som findes i de trykte betingelser på et konnossement, opfylder betingelserne i konventionens artikel 17

— Hvis begge parters samtykke til konnossementets betingelser, herunder den nævnte klausul, er udtrykt skriftligt;

— eller hvis værnetingsklausulen har været genstand for en tidligere mundtlig aftale mellem parterne, som udtrykkeligt omfatter denne klausul, og som det af bortfragteren underskrevne konnossement må anses for at være den skriftlige bekræftelse af;

— eller hvis konnossementet indgår i et løbende forretningsforhold mellem parterne, og for så vidt det herved fremgår, at dette forhold reguleres af almindelige betingelser, som indeholder den nævnte klausul.

Spørgsmålets anden del

20 Med hensyn til værnetingsklausulens gyldighed i forholdet mellem bortfragteren og den tredjemand, der er ihændehaver af konnossementet, er sagsøgeren og Kommissionen af den opfattelse, at hvis konnossementets ihændehaver ikke har underskrevet konnossementet, kan værnetingsklausulen ikke gøres gældende imod ham, fordi det ikke er godtgjort, at der er en aftale mellem parterne.

21 Ifølge Kommissionen kan denne regel kun fraviges, hvis ihændehaveren i kraft af nationale regler indtræder i afladerens rettigheder og forpligtelser som følge af selve overdragelsen.

22 Den italienske Republiks og Det forenede Kongeriges regeringer har anført, at i det omfang værnetingsklausulen er gyldig i forholdet mellem afladeren og bortfragteren, må den ligeledes være gyldig i forhold til en tredjemand, som er ihændehaver af konnossementet, i det væsentligste fordi sidstnævnte ved sin erhvervelse af konnossementet klart kan udøve de rettigheder, som nævnes deri, men til gengæld også må være underkastet de forpligtelser og begrænsninger, som følger deraf; begge regeringer støtter deres opfattelse på Domstolens dom af 14. juli 1983 (Gerling Konzern, sag 201/82, Sml. s. 2503).

23 Det må for det første konstateres, at Gerling Konzern-dommen vedrørte spørgsmålet, om en ved en forsikringsaftale begunstiget tredjemand, der ikke er identisk med forsikringstageren, kan påberåbe sig en værnetingsklausul over for forsikringsgiveren, når denne klausul, som Domstolen har anført, er begrundet i ønsket om at beskytte den forsikrede, som ... »er den økonomisk svage part«. De samme betragtninger gør sig ikke nødvendigvis gældende for søtransport.

24 I det omfang, værnetingsklausulen i et konnossement er gyldig i henhold til konventionens artikel 17 i forholdet mellem afladeren og bortfragteren, og hvor den tredjemand, som er ihændehaveren af konnossementet, ved at erhverve konnossementet er indtrådt i afladerens rettigheder og forpligtelser i henhold til den nationale ret, der finder anvendelse, ville det være i strid med artikel 17's formål — at neutralisere virkningerne af kontraktsklausuler, som let kan overses — hvis man tillod en tredjemand, der var ihændehaver af konnossementet, at unddrage sig værnetingsforpligtelsen i henhold til konnossementet, fordi han ikke havde givet sit samtykke til den.

25 I det ovenfor nævnte tilfælde kan erhvervelse af konnossementet nemlig ikke give tredjemand flere rettigheder, end afladeren havde i henhold til det. Ihændehaveren får således både alle de rettigheder og alle de forpligtelser, der figurerer i konnossementet, herunder også de af værnetingsaftalen flydende.

26 Det følger af det anførte, at anden del af spørgsmålet vil være at besvare således, at en værnetingsklausul i et konnossement opfylder betingelserne i konventionens artikel 17, når klausulen anerkendes som gyldig i forholdet mellem afladeren og bortfragteren, og den tredjemand, som er ihændehaver af konnossementet, i henhold til den nationale ret, der finder anvendelse ved at erhverve konnossementet er indtrådt i afladerens rettigheder og forpligtelser.

Sagens omkostninger

27 De udgifter, der er afholdt af Den italienske Republik og Det forenede Kongerige samt Kommissionen for De europæiske Fællesskaber, som har afgivet indlæg for Domstolen, kan ikke godtgøres. Da sagens behandling i forhold til parterne i hovedsagen udgør et led i den sag, der verserer for den nationale domstol, tilkommer det denne at træffe afgørelse om sagens omkostninger.

På grundlag af disse præmisser

kender

DOMSTOLEN

vedrørende de spørgsmål, der er forelagt den af Belgiens Hof van Cassatie ved kendelse af 8. april 1983, for ret:

1. **En værnetingsklausul, som findes i de trykte betingelser på et konnossement, opfylder betingelserne i konventionens artikel 17,**

   — **hvis begge parters samtykke til konnossementets betingelser, herunder den nævnte klausul, er udtrykt skriftligt;**

   — **eller hvis værnetingsklausulen har været genstand for en tidligere mundtlig aftale mellem parterne, som udtrykkeligt omfatter denne klausul, og som det af bortfragteren underskrevne konnossement må anses for at være den skriftlige bekræftelse af;**

   — **eller hvis konnossementet indgår i et løbende forretningsforhold mellem parterne, og for så vidt det herved fremgår, at dette forhold reguleres af almindelige betingelser, som indeholder den nævnte klausul.**

2. **Hvad angår forholdet mellem bortfragteren og en tredjemand, som er ihændehaver af konnossementet, er betingelserne i konventionens artikel 17 opfyldt, når værnetingsklausulen anerkendes som gyldig i forholdet mellem afladeren og bortfragteren, og den tredjemand, som er ihændehaver af konnossementet, i henhold til den nationale ret, der finder anvendelse, ved at erhverve konossementet er indtrådt i afladerens rettigheder og forpligtelser.**

Mackenzie Stuart Koopmans Bahlmann Galmot

Pescatore O'Keeffe Bosco Due Everling

Afsagt i offentligt retsmøde i Luxembourg den 19. juni 1984.

P. Heim
Justitssekretær

T. Koopmans
Formand for fjerde afdeling